

Urbanizacija Hrvatske 1981–1991.¹

Osnovni indikatori stupnja, dinamike i karakteristika urbanizacije

Milan Vresk*

U ovom radu autor je pomoću udjela gradskog stanovništva analizirao stupanj urbanizacije Hrvatske 1991. godine, te njezinu dinamiku u razdoblju 1981–1991. godine. Utvrđene su regionalne razlike u stupnju i dinamici urbanizacije, te razvoju gradova. Posebnu pažnju autor je posvetio karakteristikama urbanizacije u svjetlu polariziranog razvoja s još uvijek zapaženim migracijama selo–grad.

Ključne riječi. Urbanizacija, stupanj urbanizacije, dinamika urbanizacije, koncentracija, polarizacija.

Urbanization of Croatia 1981–1991.

By using a proportion of the town population in this paper the author analyses the degree of urbanization in Croatia during 1991 and its dynamism in the period 1981–1991. Regional differences were determined of the degree and dynamism of urbanization, and development of towns. Special attention was paid to urbanization characteristics in the light of the polarized development with the still present village–town migration.

Key words: urbanization, degree of urbanization, dynamism of urbanization, concentration, polarization.

UVOD

Urbanizacija je složen proces koji ima svoje uzroke, svoje specifične tokove i posljedice. Može se proučavati s različitih aspekata. U ovom radu osvijetlit ćemo stupanj urbanizacije 1991. te dinamiku i karakteristike urbanizacije Hrvatske u razdoblju 1981–1991. godine. Osnovni indikator za to bit će broj i udjel gradskog stanovništva utvrđenih popisima 1981. i 1991. godine. Rezultati rada trebali bi poslužiti kao polazna osnova za detaljnije analize ove pojave u Republici Hrvatskoj.

U ovom radu pokušat ćemo, izbjegavajući deskripciju, što više primijeniti nomotetički princip,² tj. naša saznanja o urbanizaciji Hrvatske uporediti s dosad utvrđenim zakonitostima te pojave u svijetu.

* Dr. red. prof, Geografski odjel, Prirodoslovno-matematički fakultet, 41000 Zagreb, Marulićev trg 19, Hrvatska.

STUPANJ URBANIZACIJE HRVATSKE 1991. GODINE

Stupanj urbanizacije neke zemlje ili regije može se mjeriti na više načina. Najrašireniji način mjerenja te pojave u svijetu vrši se udjelom gradskog u ukupnom stanovništvu. Taj način mjerenja stupnja urbanizacije nije uvijek i najobjektivniji. To se posebno odnosi na slabo razvijene zemlje s gotovo eksplozivnom koncentracijom stanovništva u gradovima kao posljedicom preseljavanja iz ruralnih krajeva. Taj način mjerenja stupnja urbanizacije nije najpogodniji niti za najrazvijenije zemlje u kojima je prisutan suprotan proces – dekoncentracija gradskog stanovništva. U tim slučajevima poželjne su i druge, dodatne varijable. Mahom su to indikatori socio-ekonomskog razvoja budući da stupanj urbanizacije odražava stupanj društveno-ekonomskog razvoja. Najčešće su to sljedeće varijable: nacionalni dohodak po stanovniku, stupanj deagrarizacije, stupanj zaposlenosti itd.

U ovom radu koristiti ćemo udjel gradskog u ukupnom stanovništvu smatrajući ga primjerenim za ocjenu stupnja urbanizacije Hrvatske 1991. godine.

Broj i veličina gradova Hrvatske 1991. godine. Stupanj urbanizacije neke zemlje i regije najdirektnije, dakle, ovisi o broju i veličini njezinih gradova. U izdvajanju gradskih naselja kao i u utvrđivanju njihovih međa, mogu se, međutim, primjenjivati različiti postupci, pri čemu su moguće i izvesne anomalije. Najveći problem¹ javljaju se u određivanju statusa grada malih naselja, te utvrđivanja međa velikih gradova. Statističke službe većine zemalja svijeta u diferenciranju naselja služe se smišljenim modelima s određenim varijablama i parametrima. U nekim zemljama, a takav je slučaj i s Hrvatskom, primjenjuje se tzv. upravni princip. Neadekvatni načini izdvajanja gradskih naselja i određivanja njihovih međa mogu rezultirati ne-realnim podacima o broju gradskog stanovništva, o čemu treba voditi računa.

Kako je poznato, popisom stanovništva 1961. i 1971. godine naselja su kod nas direrencirana jednim modelom s dvije varijable (veličina naselja i udjel nepoljoprivrednog stanovništva). Međutim, 1981. godine primijenjen je upravni princip, što je ponovljeno i popisom 1991. godine. Na taj način općinskim upravama data je mogućnost da po svojem nahođenju izdvoje gradska naselja na teritoriju svoje općine. Takve promjene u načinu izdvajanja gradskih naselja rezultirale su velikim kolebanjem broja gradova u Hrvatskoj između pojedinih popisa:

Godina popisa	1971.	1981.	1991.
Broj gradova	105	212	204

U razdoblju 1971–1981. godine broj gradova u Hrvatskoj je udvostručen zbog toga što su neke, u prvom redu primorske i otočne općine³ velikom broju naselja dodijelile status grada. Porast broja gradova nije, međutim, uveliko utjecao na porast broja gradskog stanovništva jer se radi o malim naseljima. Većina njih ima tek nekoliko stotina stanovnika. Godine 1991. broj gradova je smanjen upravo zbog toga što su neka mala naselja izgubila status grada.⁴

Pored promjene broja gradova tijekom vremena mijenjale su se i međe pojedinih gradova. Kod nekih gradova pojedina prigradska naselja uključena su u matični grad, a ima slučajeva da su pojedini dijelovi grada izdvojeni u samostalna naselja.⁵

Popisom stanovništva 1991. godine u Hrvatskoj su registrirana 204 gradska naselja. To je tek 3,0% od ukupno 6 694 naselja naše države. Sudeći po veličini gradova, Hrvatska još uvijek ima slabo razvijen urbani sistem. U njemu se zapaža prevlast malih, a nedostatak gradova srednjih veličina. Na gradove ispod 5 000 stanovnika otpada čak 65% svih gradova, a 33,8% gradova broje manje od 2 000 stanovnika. S druge strane, u Hrvatskoj samo 4 grada ima između 50 000 i 100 000 stanovnika, odnosno 4 grada s preko 100 000 stanovnika (tab. 1).

Tab. 1. Gradovi Hrvatske 1991. godine prema broju, veličini, te udjelu u gradskom i ukupnom stanovništvu

Veličina	Gradovi broj	%	Broj stanovnika	% gradskog stanovništva	% ukupnog stanovništva
> 500 000	1	0,5	706 770	27,2	14,8
100 001 - 500 000	3	1,5	462 113	17,8	9,7
50 001 - 100 000	4	2,0	254 463	9,8	5,3
20 001 - 50 000	12	5,9	417 822	16,1	8,7
10 001 - 20 000	19	9,3	248 578	9,6	5,2
5 001 - 10 000	33	16,1	225 452	7,9	4,7
2 001 - 5 000	63	30,9	206 937	8,0	4,3
< 2 000	69	33,8	75 070	2,9	1,6
Ukupno	204	100,0	2 597 205	100,0	54,3

Izvor: Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 888, RZ za statistiku RH, 1992.

Slabiju razvijenost urbanog sistema Hrvatske, čiji su mnogi gradovi utemeljeni u srednjem vijeku a neki nastavljaju tradiciju antičkih gradova, valja objašnjavati s dva aspekta: ekonomske razvijenosti i položaja Hrvatske u dosadašnjim državnim tvorevinama. To je, međutim, tema posebne rasprave.

Stupanj urbanizacije 1991. godine. U Hrvatskoj je 1991. godine, na dan popisa, u gradskim naseljima živjelo 54,3% ukupnog stanovništva. Ako tim postotnim udjelom gradskog stanovništva mjerimo stupanj urbanizacije, onda možemo utvrditi da je Hrvatska stekla viši stupanj urbanizacije.⁶ Takva kvalifikacija urbanizacije Hrvatske primjerena je na svjetskoj razini na kojoj, međutim, postoje velike razlike u stupnju urbanizacije. U pojedinim slabo razvijenim afričkim zemljama npr. udjel gradskog stanovništva

nije prešao 10% ukupnog stanovništva. Na razini Europe Hrvatska, međutim, spada u grupu zemalja s najnižim udjelom gradskog stanovništva. Niži stupanj urbanizacije devedesetih godina imaju samo Albanija (42,3%) i Portugal (36,7%).⁷

Unutar Hrvatske postoje regionalne razlike u udjelu gradskog stanovništva. Te razlike možemo uočiti na razini makroregionalnih cjelina te na razini općina. Udjel gradskog stanovništva po makroregijama⁸ Hrvatske 1991. godine iznosi ovako:

Regije %	Zagrebačka 54,2	Osječka 45,2	Riječka 59,4	Splitska 57,6	Ukupno 54,3
-------------	--------------------	-----------------	-----------------	------------------	----------------

Navedeni podaci jasno upućuju na regionalne razlike u stupnju urbanizacije. U prvi mah se jasno uočavaju razlike između primorskih i unutrašnjih regija. U zagrebačkoj makroregiji udjel gradskog stanovništva na razini je prosjeka Hrvatske. Međutim, u osječkoj regiji on je oko 9% niži, a u riječkoj i splitskoj regiji 3 do 5% viši od prosjeka.

Relativno nizak udjel gradskog stanovništva Hrvatske u odnosu na većinu drugih europskih zemalja treba tražiti u zakašnjeljoj jačoj industrijalizaciji te položaju urbanog sistema kao podsistema u državnoj tvorevini kojoj je pripadala. Međutim, objašnjenje regionalnih razlika u stupnju urbanizacije valja tražiti u geografskim i gospodarskim specifičnostima pojedinih regija. Osječka makroregija tradicionalno je agrarni prostor sa slabije izraženom industrijalizacijom koja bi potaknula jači proces koncentracije u gradovima. U zagrebačkoj regiji postoje jači poticajni faktori urbanog razvoja. Razvoj industrije u Zagrebu i drugim gradovima te prenaseljeni agrarni krajevi s viškovima radne snage poticali su koncentraciju i razvoj gradova u ovoj regiji. Primorske regije imaju opet svoje specifičnosti koje objašnjavaju njihov natprosječni stupanj urbanizacije. Siromaštvo prirodnih resursa, pogotovo agrarnih površina, prevlast krša poticali su preseljavanja stanovništva na obalne gradove koji su rano došli do izražaja. Litoralizacija ekonomskih djelatnosti pospješivala je ovaj proces sve jačom dinamikom. Posljedica toga je dinamičan porast stanovništva gradova na obali.

Jasniju sliku regionalnih razlika stupnja urbanizacije Hrvatske pružaju podaci o udjelu gradskog stanovništva općina (sl. 1). Iako 52 (51%) općine imaju samo jedno gradsko naselje koje je ujedno općinsko središte, neke općine imaju veći broj gradova. Po broju gradova ističe se općina Makarska (11) te općine Kaštela i Opatija (po 7 gradova). Ipak treba reći da udjel gradskog stanovništva najdirektnije ovisi o veličini općinskog središta (tab. 2).

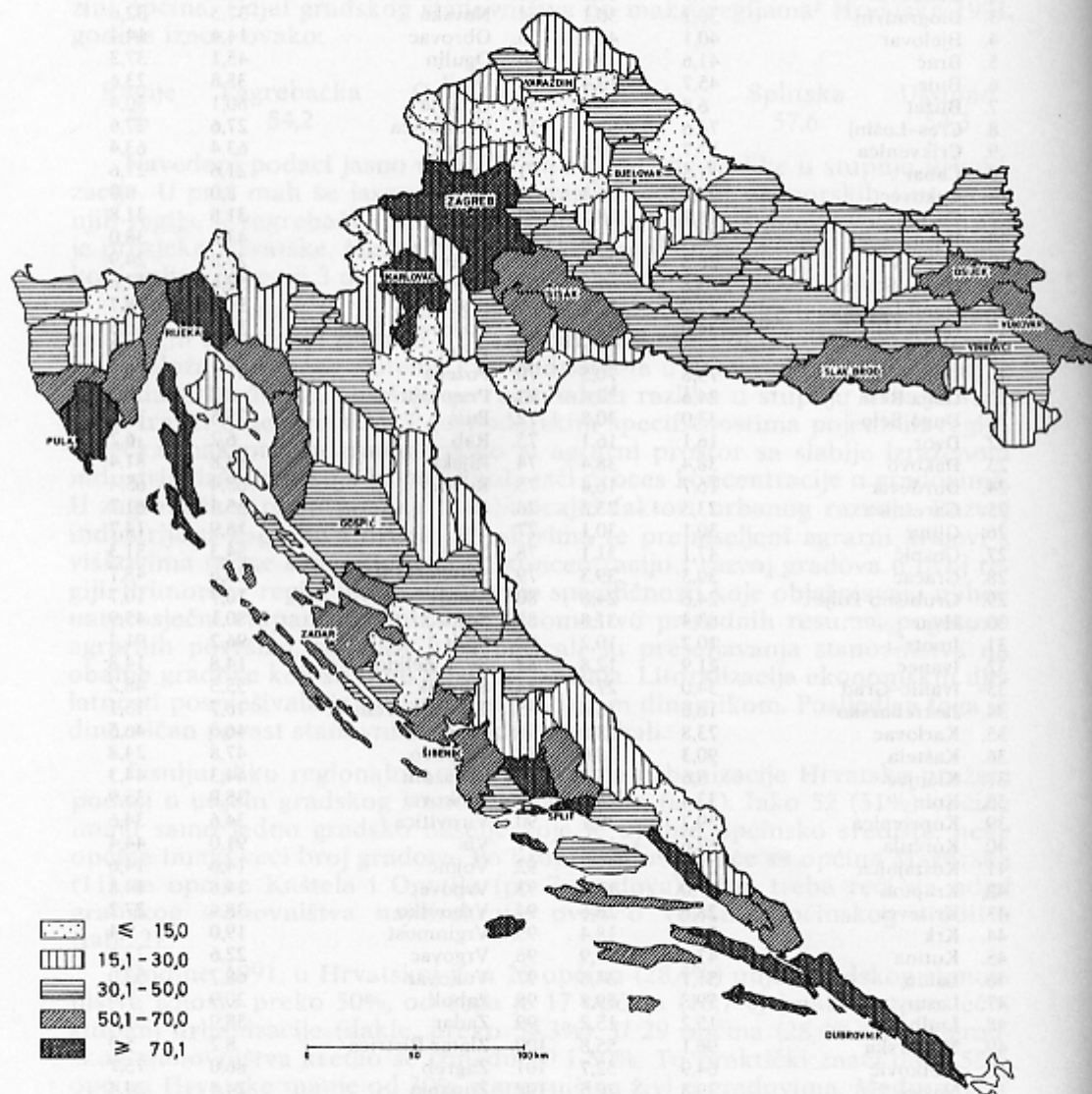
Godine 1991. u Hrvatskoj je u 29 općina (28,4%) udjel gradskog stanovništva iznosio preko 50%, od čega je 17 općina (16,7%) imalo natprosječni stupanj urbanizacije (dakle, preko 54,3%). U 29 općina (28,4%) udjel gradskog stanovništva kretao se između 30 i 50%. To praktički znači da u 55% općina Hrvatske manje od 30% stanovništva živi u gradovima. Među najslabije urbanizirane općine spadaju Buzet (6,8%), Klanjec (5,6%), Ozalj (8,0%), Pregrada (8,2%), Rab (6,2%) itd. U sedam je općina udjel gradskog stanovništva iznosio ispod 10%. Riječ je o prostorno izoliranim i slabije razvijenim općinama Hrvatske. Najveći broj općina s preko 50% gradskog stanovništva

Tab. 2. Postotni udio gradskog stanovništva općina, te udio stanovništva općinskog središta od ukupnog stanovništva općine 1991. godine

Rb.	Općina	% grad. stan.	% općin. sred.	Rb.	Općina	% grad. stan.	% općin. sred.
1.	Beli Manastir	31,1	18,7	52.	Nova Gradiška	30,7	23,1
2.	Benkovac	11,3	11,3	53.	Novi Marof	13,3	6,9
3.	Biograd/m	30,1	30,1	54.	Novska	37,3	32,6
4.	Bjelovar	40,1	40,8	55.	Obrovac	14,4	14,4
5.	Brač	41,6	18,6	56.	Ogulin	45,1	37,3
6.	Buje	45,7	13,4	57.	Omiš	35,8	23,6
7.	Buzet	6,8	6,8	58.	Opatija	60,1	30,4
8.	Cres-Lošinj	74,6	55,7	59.	Orahovica	27,6	27,6
9.	Crikvenica	57,7	30,1	60.	Osijek	63,4	63,4
10.	Čabar	11,5	11,5	61.	Otočac	21,6	21,6
11.	Čakovec	22,7	13,3	62.	Ozalj	8,0	8,0
12.	Čazma	18,2	18,2	63.	Pag	31,8	31,8
13.	Daruvar	32,4	32,4	64.	Pakrac	43,2	38,0
14.	Delnice	26,3	26,3	65.	Pazin	27,8	24,9
15.	Donja Stubica	23,8	7,2	66.	Petrinja	52,6	52,6
16.	Donji Lapac	22,2	22,2	67.	Ploče	59,5	48,7
17.	Donji Miholjac	34,0	34,0	68.	Podravska Slatina	36,6	36,6
18.	Drniš	23,3	18,4	69.	Poreč	40,1	33,0
19.	Dubrovnik	73,8	70,5	70.	Požega	41,1	29,3
20.	Duga Resa	24,6	22,4	71.	Pregrada	8,2	8,2
21.	Dugo Selo	33,0	30,8	72.	Pula	78,5	73,1
22.	Dvor	16,1	16,1	73.	Rab	6,2	6,2
23.	Đakovo	38,4	38,4	74.	Rijeka	83,8	81,4
24.	Đurđevac	16,7	16,4	75.	Rovinj	65,4	65,4
25.	Garešnica	23,3	23,3	76.	Senj	65,4	61,7
26.	Glina	30,1	30,1	77.	Sinj	18,9	14,7
27.	Gospić	47,1	31,1	78.	Sisak	54,3	51,3
28.	Gračac	39,3	39,3	79.	Slavonski Brod	50,6	48,7
29.	Grubišno Polje	24,6	24,6	80.	Slunj	10,7	10,7
30.	Hvar	63,4	31,8	81.	Solin	50,1	45,9
31.	Imotski	10,2	10,2	82.	Split	96,2	91,4
32.	Ivanec	21,9	12,8	83.	Sv. I. Zelina	14,8	14,8
33.	Ivanić-Grad	34,0	27,7	84.	Sibenik	55,5	48,2
34.	Jastrebarsko	16,6	16,6	85.	Titova Korenica	16,7	15,1
35.	Karlovac	73,8	73,8	86.	Trogir	46,5	46,5
36.	Kaštela	90,3	18,0	87.	Valpovo	47,8	24,8
37.	Klanjec	5,6	5,6	88.	Varaždin	44,3	44,3
38.	Knin	33,4	28,7	89.	Vinkovci	35,9	35,9
39.	Koprivnica	39,7	39,7	90.	Virovitica	34,6	34,6
40.	Korčula	67,6	16,4	91.	Vis	91,0	44,4
41.	Kostajnica	23,4	23,4	92.	Vojnić	14,6	14,6
42.	Krapina	17,0	17,0	93.	Vrbovec	14,8	14,8
43.	Križevci	28,6	28,6	94.	Vrbovsko	38,4	27,2
44.	Krk	29,5	18,4	95.	Vrginmost	19,0	9,4
45.	Kutina	47,0	37,9	96.	Vrgovac	22,6	22,6
46.	Labin	51,7	34,8	97.	Vukovar	68,7	53,0
47.	Lastovo	59,8	59,8	98.	Zabok	20,9	7,9
48.	Ludbreg	15,2	15,2	99.	Zadar	58,9	55,9
49.	Makarska	96,1	55,8	100.	Zlatar Bistrica	8,2	5,0
50.	Metković	64,9	52,7	101.	Zagreb	86,0	75,7
51.	Našice	29,8	20,5	102.	Zupanja	24,4	24,4
Ukupno						54,3	-

nalazimo u obalnim i otočnim općinama. To potvrđuje našu prijašnju konstataciju da je primorje najurbaniziraniji dio države.

Za ocjenu stupnja urbanizacije važna je distribucija gradskog i ukupnog stanovništva prema veličini gradova. Na najveći grad Hrvatske, Zagreb, ot-

Sl. 1. Postotni udio gradskog u ukupnom stanovništvu općina Hrvatske 1991. godine

Fig. 1. Percentage share of the town population in the total population of communes in Croatia in 1991.

pada 27,2% gradskog, odnosno 14,8% ukupnog stanovništva,⁹ što je dosta visok udjel. Posebno, međutim, valja upozoriti na velik nesklad u udjelu stanovništva najvećeg i sljedećih triju gradova Hrvatske. Po dosad utvrđenim zakonitostima, drugi grad po veličini u razvijenom urbanom sistemu trebao bi imati za polovicu manje od najvećeg grada. U Hrvatskoj tri sljedeća grada po veličini imaju nešto više od polovice gradskog kao i ukupnog stanovništva (tab. 1). Ti podaci još jednom potvrđuju našu konstataciju da Hrvatska još nema dovoljno razvijeni urbani sistem. U njemu se posebno osjeća nedostatak većih gradova, pogotovo s preko 50 000, odnosno 100 000 stanovnika.

Iz navedenih podataka može se zaključiti da je Hrvatska u odnosu na prosjek urbanizacije svijeta natprosječno urbanizirana zemlja. Međutim, u okviru Europe ona je još uvijek slabo urbanizirana zemlja s nedovoljno razvijenim urbanim sistemom.

DINAMIKA URBANIZACIJE 1981–1991. GODINE

Porast gradskog stanovništva. Dinamiku urbanizacije Hrvatske u navedenom razdoblju analizirat ćemo promjenom udjela gradskog stanovništva u uporedbi s dinamikom kretanja ukupnog stanovništva. To će nam dati uvid u evolutivni stadij¹⁰ urbanizacije, što nam je od posebnog interesa. Analogno analizi demografskog razvoja primjenom modela demografske tranzicije¹¹ za analizu urbanizacije može poslužiti model urbane tranzicije.

Modelom urbane tranzicije, kojim se dovode u međuzavisnost stope porasta ukupnog i stope rasta gradskog stanovništva, mogu se ocijeniti karakteristike urbanizacije neke zemlje od predindustrijskog do postindustrijskog stadija razvoja. Kako je utvrđeno, predindustrijsko društvo karakteriziraju niske stope porasta ukupnog i gradskog stanovništva. Međutim, s industrijalizacijom slijedi tranzicijska faza urbanizacije. Nju karakteriziraju visoke stope porasta ukupnog i gradskog stanovništva. Te su potonje znatno veće. One su uvjetovane visokim prirodnim priraštajem (u gradu i selu) i preseljavanjem stanovništva u gradove. U postindustrijskom razdoblju slijedi metropolitanska faza urbanizacije s niskim stopama porasta ukupnog i gradskog stanovništva. Preseljavanja selo–grad tada prestaju, a jačaju u obrnutom smjeru. Takvi tokovi urbanizacije uvjetuju značajne posljedice u prostoru koje se često moraju planskim mjerama regulirati (Berry, 1973; Friedmann, Wulff, 1975; Johnston, 1980; Stewig, 1983).

Razdoblje urbane tranzicije može se, kao što je slučaj i s demografskom tranzicijom, podijeliti u tri stadija: rani, srednji i kasniji. Najveće razlike, kao i najviše stope rasta ukupnog i gradskog stanovništva javljaju se u srednjem stadiju. Tako npr. u razdoblju 1970–1980. u većem broju afričkih zemalja prosječan godišnji porast gradskog stanovništva kretao se 5–7%, a ukupnog 2–3%. Istodobno u većini zapadnoeuropskih zemalja te su se stope kretale 0,8%, odnosno samo 0,3% prosječno godišnje (UN, 1982).

Nas, dakako, zanima gdje se, prema navedenim općim zakonitostima, nalazi urbanizacija Hrvatske. Zato se osvrnimo na kretanje ukupnog i gradskog stanovništva 1981–1991. godine:

	Indeks 1991/1981.	Godišnje %
Gradsko stanovništvo	111,0	1,10
Ukupno stanovništvo	103,5	0,35

U desetogodišnjem razdoblju gradsko stanovništvo Hrvatske povećalo se 11%, s tim da je stopa prosječnog povećanja iznosila 1,1 %. Istodobno ukupno stanovništvo Hrvatske povećano je samo 3,5%, odnosno 0,35% godišnje. Sudeći po navedenim podacima, može se konstatirati da je urbanizacija Hrvatske ušla u kasniji ili zreli stadij urbane tranzicije, s napomenom da za ovaj stadij urbane tranzicije postoji izvjestan nesklad između dinamike rasta ukupnog i gradskog stanovništva. Dinamika rasta ukupnog stanovništva trebala bi biti nešto veća i kretati se između 0,5 i 1,0% godišnje. Razlozi za tako slab porast stanovništva u našoj državi objašnjeni su u mnogim demografskim studijama (Frganović, 1984; Nejašmić, 1991).

U dinamici i karakteristikama urbanizacije postoje u Hrvatskoj regionalne razlike. Razmotrimo ih na razini makroregija (tab. 3). Splitska makroregija ističe se, u odnosu na druge regije, višom dinamikom rasta ukupnog i gradskog stanovništva. Za nju se može reći da ona ima najadekvatnija obilježja zrelog stadija urbane tranzicije. Očito je da ta regija, pored jakih preseljavanja selo-grad ima i veći priljev stanovništva iz drugih regija. Za razliku od ove, osječka makroregija ima najniži porast gradskog i ukupnog stanovništva po čemu je na kraju urbanotranzicijskog razdoblja. To, međutim, nije u skladu sa stupnjem urbanizacije i ekonomskog razvoja. Očito je da za takve karakteristike demografskog razvoja treba tražiti šira objašnjenja.

Tab. 3. Indeks porasta ukupnog i gradskog stanovništva 1991/1981 po makroregijama

Makroregija	Indeks ukupnog stanovništva 1991/1981	Godišnji porast u %	Indeks gradskog stanovništva 1991/1981	Godišnji porast u %
Zagrebačka	102,8	0,3	111,4	1,1
Osječka	102,8	0,3	107,6	0,8
Riječka	104,2	0,4	107,6	0,8
Splitska	107,9	0,8	115,2	1,5
Ukupno	103,5	0,3	111,0	1,1

Porast stanovništva nekog grada ovisi o dvije pojave: stope prirodnog priraštaja njegova stanovništva i preseljavanja. U demografskoj i urbanoj tranziciji prirodni priraštaj se racionalizira, ali i postepeno smanjuje. Stoviše, u gradovima je on niži nego u ruralnim sredinama. Očito je da tako nizak prirodni priraštaj, kakav ga ima Hrvatska, slabo utječe na porast stanovništva njezinih gradova. Preseljavanje selo-grad dakle, još uvijek najviše utječe na porast stanovništva naših gradova.

Valja naglasiti da je dinamika porasta gradskog stanovništva među gradovima različita te da se može promatrati s obzirom na njihovu veličinu i regionalni razmještaj. Demografski razvoj grada uveliko ovisi o njegovu položaju i funkcionalnom značenju u urbanom sistemu. Valja, međutim, primijetiti da u porastu stanovništva naših gradova u razdoblju 1981-1991. godine nema nekih razlika. Dinamikom rasta ističe se tek nekoliko manjih gradova specifičnog položaja i funkcija. Analiza porasta stanovništva 119 gradova većih od 2 000 stanovnika (tab. 4) pokazala je da je stanovništvo 53 grada (44,5%) u razdoblju 1981-1991. godine poraslo do 10%, isto toliko gradova (44,5%) imalo je porast između 11 i 20%, dok je u samo 13 gradova porast iznosio preko 20%.

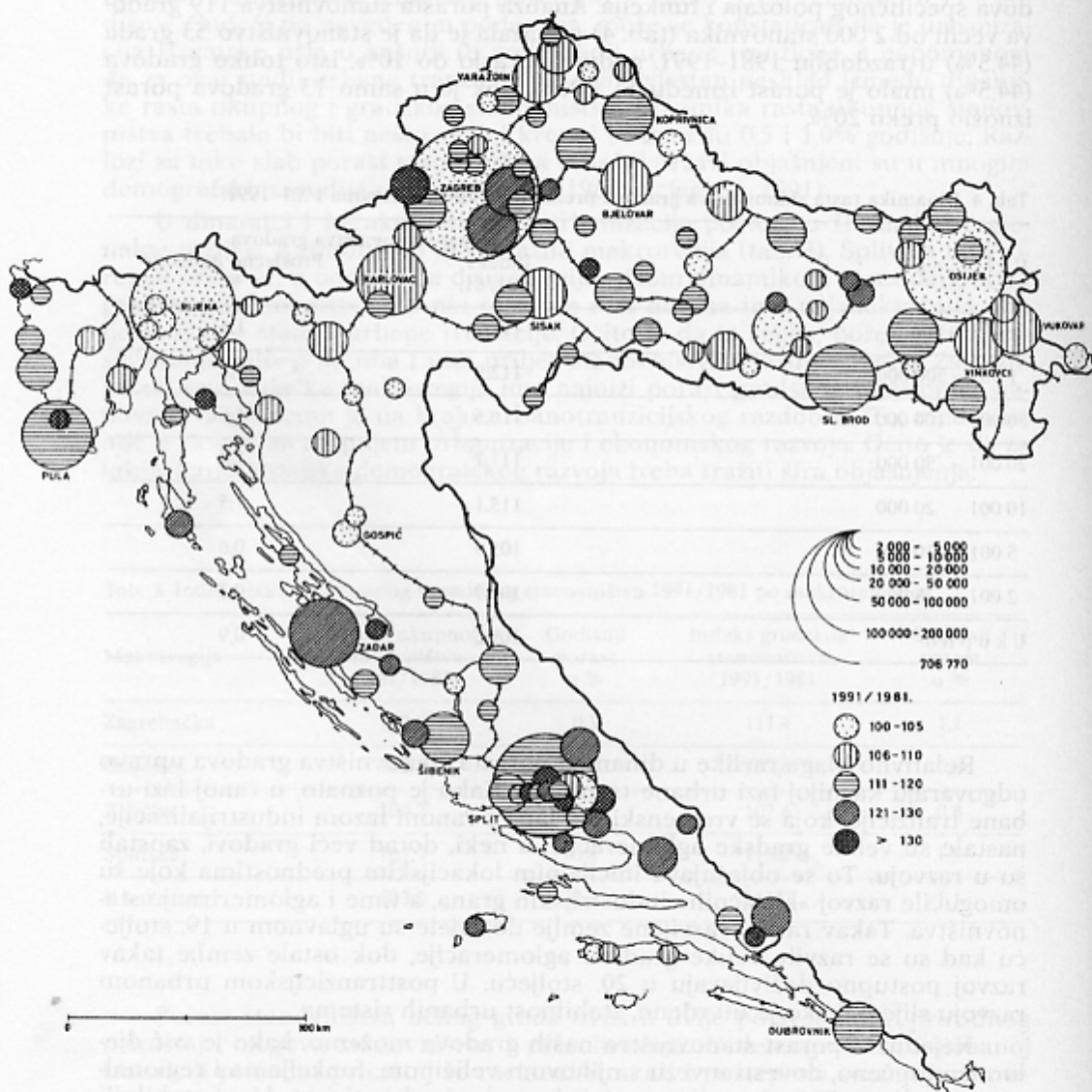
Tab. 4. Dinamika rasta stanovništva gradova prema njihovim veličinama 1981-1991.

Veličina	Porast stanovništva gradova	
	Indeks 1991/81.	Prosječno godišnje %
> 500 000	115,7	1,6
1 001 - 500 000	112,8	1,3
50 001 - 100 000	116,5	1,6
20 001 - 50 000	111,7	1,2
10 001 - 20 000	115,1	1,5
5 001 - 10 000	105,9	0,6
2 001 - 5 000	103,9	0,3
Ukupno	109,5	0,9

Relativno blage razlike u dinamici porasta stanovništva gradova upravo odgovaraju kasnijoj fazi urbane tranzicije. Kako je poznato, u ranoj fazi urbane tranzicije, koja se vremenski poklapa s ranom fazom industrijalizacije, nastale su velike gradske aglomeracije, a neki, dotad veći gradovi, zaostali su u razvoju. To se objašnjava inicijalnim lokacijskim prednostima koje su omogućile razvoj »klasičnih« industrijskih grana, a time i aglomeriranje stanovništva. Takav razvoj razvijene zemlje doživjele su uglavnom u 19. stoljeću kad su se razvile velike gradske aglomeracije, dok ostale zemlje takav razvoj postupno doživljavaju u 20. stoljeću. U posttranzicijskom urbanom razvoju slijedi, kako je utvrđeno, stabilnost urbanih sistema.

Nejednaki porast stanovništva naših gradova možemo, kako je već djelomično rečeno, dovesti u vezu s njihovom veličinom, funkcijama i regionalnim razvojem. Prvo što u ovom smislu treba istaknuti jest da se stabilniji demografski razvoj osjeća kod većih gradova. Kod njih nema velikih promjena u dinamici rasta stanovništva. Kod malih gradova postoje ponekad i ogromne razlike u porastu stanovništva. One iznose od 0 do, i preko, 100%.

U razdoblju 1981–1991. najveći porast stanovništva imali su gradovi sa 50 000–100 000 stanovnika (tab. 4). Riječ je o Zadru, Puli, Slavonskom Brodu, Karlovcu i Dubrovniku. To su regionalni centri koji, zahvaljujući stalnom jačanju funkcije rada, omogućavaju priljev stanovništva iz svojih regija.

Sl. 2. Indeks porasta stanovništva gradova Hrvatske s preko 2 000 stanovnika 1991/1981.

Fig. 2 Index of the population growth in Croatian towns with populations of more than 2,000 inhabitants in 1991/1981.

Od naših četiriju makrocentara, Split ima najveći porast, dok se kod ostalih triju on kreće oko prosjeka ili ispod prosjeka za Hrvatsku. Kod Zagreba i Rijeke već je prije utvrđena pozitivna tendencija razvoja s jačanjem satelitizacije, odnosno suburbanizacije. U razvoju zagrebačke aglomeracije već je u razdoblju 1971-1981. primijećena tendencija relativne decentralizacije. Grad Zagreb u užem smislu (10 općina) imao je u navedenom razdoblju manji porast stanovništva i radnih mjesta nego njegova urbanizirana okolica (Vresk, 1984).

Naprijed navedenu konstataciju potvrđuju visoke stope rasta stanovništva satelitskih gradova Zagreba, Splita i Rijeke. Tako je npr. u razdoblju 1981-1991. godine porast stanovništva Zaprešića iznosio 92%, Sesveta 26%, Velike Gorice 28%, Samobora 14%. To su, kako nam je poznato, satelitski gradovi Zagreba koji stvaranjem velike aglomeracije preuzimaju neke funkcije matičnog grada. Slične tendencije, iako se radi o znatno manjim aglomeracijama, primjećuju se u razvoju Splita i Rijeke (tab. 5).

Tab. 5. Gradovi Hrvatske s preko 2 000 stanovnika prema broju i dinamici porasta stanovništva

Red. br.	Grad	Broj stanov. 1991.	Indeks 1991/81.	Red. br.	Grad	Broj stanov. 1991.	Indeks 1991/81.
1.	Zagreb	706 770	104	35.	Sinj	11 378	121
2.	Split	489 388	111	36.	Križevci	11 236	111
3.	Rijeka	167 964	103	37.	Ogulin	10 857	107
4.	Osijek	104 761	102	38.	Trogir	10 266	120
5.	Zadar	76 343	422	39.	Beli Manastir	10 146	112
6.	Pula	62 378	111	40.	Daruvar	9 748	101
7.	Karlovac	59 999	109	41.	Opatija	9 073	105
8.	Slav. Brod	55 683	117	42.	Labin	9 036	106
9.	Dubrovnik	49 728	114	43.	Gospić	9 026	104
10.	Sisak	45 792	106	44.	Našice	8 235	122
11.	Vukovar	44 619	107	45.	Valpovo	8 205	108
12.	Varaždin	41 846	106	46.	Pakrac	8 197	111
13.	Šibenik	41 012	111	47.	Novska	8 053	117
14.	Vinkovci	35 347	107	48.	Belišće	7 619	113
15.	Sesvete	35 337	126	49.	Poreč	7 585	118
16.	Velika Gorica	31 614	128	50.	Duga Resa	7 513	112
17.	Bjelovar	26 926	107	51.	Ivanić-Grad	7 104	118
18.	Koprivnica	24 238	117	52.	Donji Miholjac	6 935	113
19.	Požega	21 046	103	53.	Glina	6 933	120
20.	Đakovo	20 317	117	54.	Đurđevac	6 845	101
21.	Petrinja	18 706	119	55.	Ilok	6 775	100
22.	Virovitica	16 167	106	56.	Mali Lošinj	6 566	125
23.	Čakovec	15 990	109	57.	Dugo Selo	6 508	119
24.	Zaprešić	15 678	192	58.	Borovo	6 442	109
25.	Kutina	14 992	114	59.	Ploče	6 332	115
26.	Samobor	14 170	114	60.	Darda	6 751	109
27.	Nova Gradiška	14 044	106	61.	Omiš	6 079	126
28.	Rovinj	12 910	117	62.	Senj	5 998	109
29.	Solin	12 575	101	63.	Kaštel-Sućurac	5 825	106
30.	Knin	12 331	113	64.	Crikvenica	5 763	110
31.	Metković	12 026	122	65.	Otočac	5 404	110
32.	Županja	11 947	119	66.	Jastrebarsko	5 380	106
33.	Makarska	11 743	128	67.	Kaštel Stari	5 354	130
34.	Podr. Slatina	11 416	116	68.	Ivanec	5 342	113

Red. br.	Grad	Broj stanov. 1991.	Indeks 1991/81.	Red. br.	Grad	Broj stanov. 1991.	Indeks 1991/81.
69.	Podstrana	5 240	185	103.	Kostajnica	3 480	114
70.	Biograd/m	5 315	117	104.	Bedekovčina	3 459	106
71.	Pazin	5 282	109	105.	Mursko Sred.	3 331	111
72.	Vodice	5 050	123	106.	Ludbreg	3 327	110
73.	Umag	4 838	145	107.	Korčula	3 232	110
74.	Stobreč	4 708	220	108.	Buje	3 200	113
75.	Delnice	4 696	108	109.	Dugi Rat	3 164	119
76.	Drniš	4 653	116	110.	Krk	3 022	146
77.	Krapina	4 481	112	111.	Kraljevica	2 987	105
78.	Vela Luka	4 464	102	112.	Lički Osik	2 885	100
79.	Orahovica	4 314	107	113.	Zabok	2 881	113
80.	Garešnica	4 308	116	114.	Čazma	2 785	113
81.	Prelog	4 274	100	115.	Opuzen	2 778	139
82.	Kaštel Lukšić	4 193	117	116.	Fažana	2 716	146
83.	Vrbovec	4 149	122	117.	Supetar	2 568	126
84.	Gračac	4 101	112	118.	Sv. Ivan Zelina	2 535	119
85.	Blato	4 093	106	119.	Novigrad	2 522	130
86.	Kaštel Kambel.	4 054	122	120.	Pag	2 421	116
87.	Kaštel Novi	4 050	131	121.	Kutjevo	2 492	109
88.	Imotski	4 000	125	122.	Dvor	2 351	114
89.	Đurđenovac	3 923	123	123.	St. Petrovo Selo	2 327	105
90.	Novi Vinodolski	3 851	116	124.	Plaški	2 271	100
91.	Pleternica	3 838	107	125.	Okučani	2 267	108
92.	Lepoglava	3 781	100	126.	Cres	2 234	116
93.	Benkovac	3 776	128	127.	Donja Stubica	2 232	116
94.	Lipik	3 725	118	128.	Vrpolje	2 113	100
95.	Kaštel Gomil.	3 678	119	129.	Velika	2 084	124
96.	Hvar	3 643	115	130.	Vrbovska	2 047	103
97.	Lovran	3 640	104	131.	Komiža	2 032	122
98.	Popovača	3 596	132	132.	Šušnj	2 026	103
99.	Kotoriba	3 579	107	133.	Kistanje	2 021	102
100.	Oroslavje	3 503	113	134.	Novi Marof	2 017	119
101.	Grubišno Polje	3 501	115	135.	Kaštel Stafilić	2 014	126
102.	Matulji	3 495	104				

Urbanizacija i polarizirani razvoj. Urbanizaciju Hrvatske valja promatrati u svjetlu polariziranog razvoja u kojem su gradovi nosioci polarizacije. Porast stanovništva gradova uvjetovan preseljavanjem selo-grad treba, naime, shvatiti kao jedan od efekata polarizacije. Preseljavanja selo-grad, direktno ili indirektno, utječu na depopulaciju ruralnih naselja i općenito prostorni preraspmještaj stanovništva. Popis stanovništva 1991. godine utvrdio je da se te godine u 5 765 ili 86% naselja broj stanovnika smanjio u odnosu na 1981. godinu. Istodobno manjak stanovništva u istom je razdoblju zabilježilo 60 odnosno 59% općina.

Gradovi su, da se još jednom naglasi, nosioci polarizacijskog razvoja. Broj njihova stanovništva kontinuirano se povećava. Istodobno ruralna naselja depopuliraju. Iznimke su mahom prigradska ili s gradom dobro prometno povezana naselja.

Valja, međutim, istaknuti, da općinska središta imaju posebno značenje u polarizaciji. Komunalno ustrojstvo i dosadašnji sistem odlučivanja favori-

zirali su razvoj općinskih središta. Pored uprave, u njih se locirala industrija i druge djelatnosti, što je pojačavalo njihovu funkciju rada, a time i privlačnu snagu.

Da bismo utvrdili značenje općinskih središta u polarizacijskom razvoju u svjetlu populacijskog preraspmještaja, uporedili smo razlike u kretanju broja stanovnika općina i njihovih središta (tab. 6). Općine smo podijelili u tri grupe prema karakteru populacijskog razvoja. U prvoj se grupi nalazi nekoliko općina s depopulacijom. To su općine u kojima se stanovništvo u zadnjem međupopisnom razdoblju smanjilo više od 10%. Usprkos tako visokim stopama depopulacije, općinska središta svih tih općina imala su pozitivan populacijski razvoj.

Tab. 6. Indeks kretanja broja stanovnika izdvojenih općina i općinskih središta 1991/1981.

Općina	Indeks 1991/81.	Općinsko središte indeks 1991/1981.
Drniš	85,8	116,3
Dvor	89,2	114,5
Gračac	87,9	112,5
Slunj	87,2	102,8
Vrginmost	88,1	106,2
Buzet	100,5	100,0
Đakovo	101,1	116,9
Kutina	102,4	113,7
Labin	101,9	106,3
Novska	100,7	117,5
Požega	101,1	116,9
Zupanja	102,1	118,9
Buje	116,0	113,3
Krk	123,0	146,1
Lastovo	127,6	115,9
Makarska	118,1	128,0
Poreč	115,2	118,4
Zadar	117,5	122,1

Izvor: Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 881, RZ za statistiku, Zagreb, 1992.

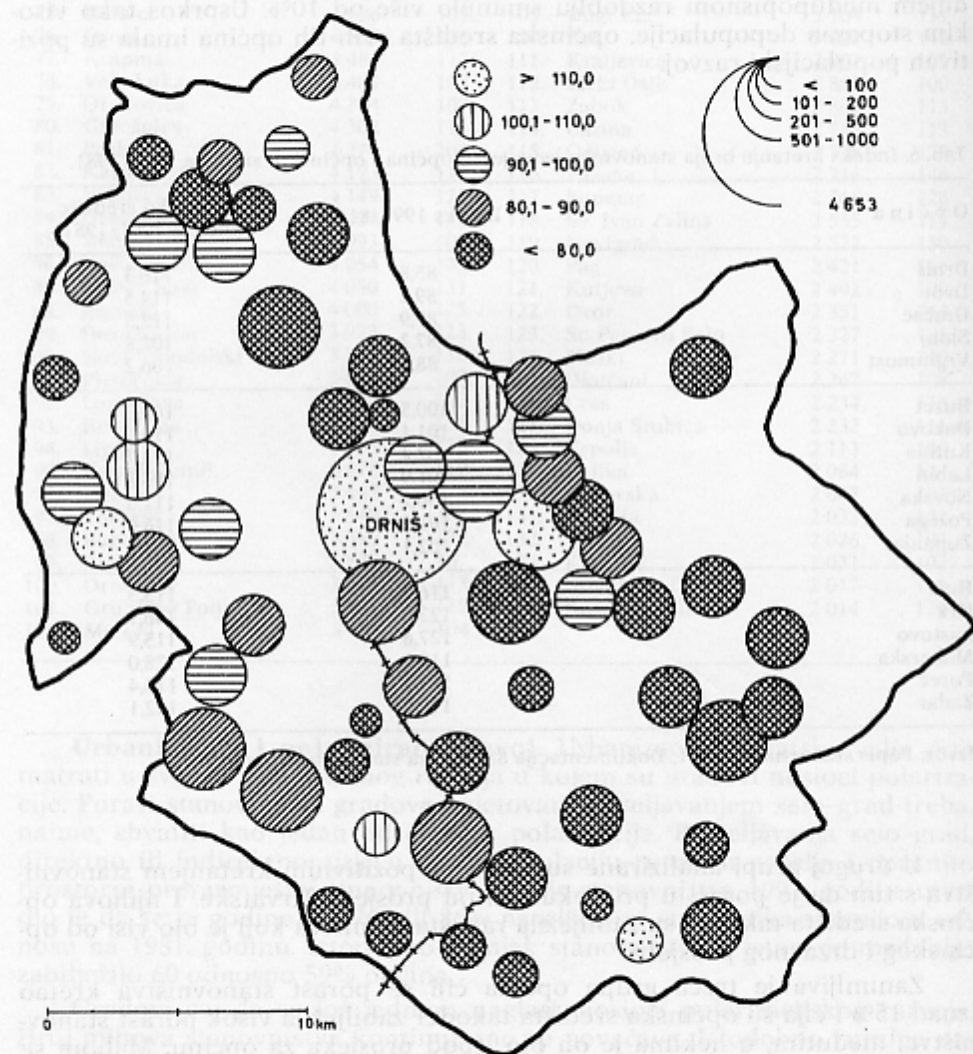
U drugoj grupi analizirane su općine s pozitivnim kretanjem stanovništva s tim da je porast u prosjeku niži od prosjeka Hrvatske. I njihova općinska središta također su zabilježila rast stanovništva koji je bio viši od općinskog i državnog prosjeka.

Zanimljiva je treća grupa općina čiji se porast stanovništva kretao iznad 15% i čija su općinska središta također zabilježila visok porast stanovništva, međutim, u nekima je on bio ispod prosjeka za općinu. Mahom se ovdje radi o općinama s više gradskih naselja.

Ova analiza je pokazala da općinska središta imaju pozitivno kretanje stanovništva, bez obzira na općinu u cjelini. Ipak se može primijetiti da općinska središta općina s visokim stopama rasta stanovništva imaju stabilniji

populacijski razvoj s višim stopama od drugih. Slične razlike u populacijskom razvoju općina i njihovih središta utvrđene su i u prijašnjim analizama (Friganović, 1981).

Još konkretniju analizu polarizacijskih efekata u obliku prerasmjesta stanovništva izvršili smo na primjerima dviju općina: Drniš i Buje. Radi se o općinama suprotnih tendencija populacijskog razvoja. U općini Buje stanovništvo se u razdoblju 1981–1991. povećalo 16%, a u općini Drniš se smanjilo

Sl. 3. Indeks kretanja broja stanovnika naselja općine Drniš 1991/1981.

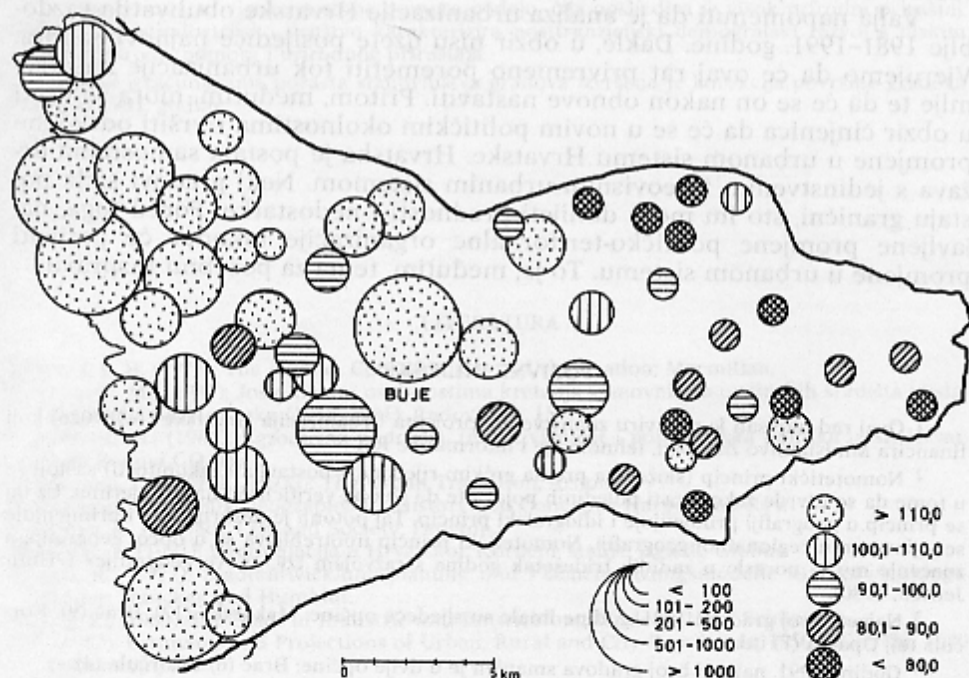
Fig. 3 Index of changes in the number of inhabitants of settlements in the Drniš Commune in 1991/1981.

14%. Međutim, u obje ove općine polarizacijski su se efekti odrazili u nejednakom populacijskom razvoju njihovih naselja. U općini Drniš (sl. 3) od ukupno 63 naselja njih 55 ili 87,3% imalo je u posljednjem međupopisnom razdoblju pad broja stanovnika. Od toga je u 33 ili 52,4% naselja pad bio veći od 20% (tab. 7). U općini Buje (sl. 4) od ukupno 62 naselja 31 ili 50% je u navedenom razdoblju zabilježilo pad stanovništva.

Tab. 7. Indeks kretanja broja stanovnika naselja općine Drniš i Buje 1991/1981.

Općina	Ukupno naselja		80,0		80,1-90,0		90,1-100,0		100,1-110,0		110,1-120,0		120,0	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Drniš	63	100,0	33	52,4	13	20,6	9	14,3	4	6,3	1	1,6	3	4,8
Buje	62	100,0	9	14,5	10	16,1	12	19,4	8	12,9	9	14,6	14	22,6

Izvor: Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 88, RZ za statistiku, Hrženjak, 1983.

Sl. 4. Indeks kretanja broja stanovnika naselja općine Buje 1991/1981.

Fig. 4 Index of changes in the number of inhabitants in settlements in the Buje Commune in 1991/1981.

ZAKLJUČAK

Sudeći po udjelu gradskog stanovništva koji je 1991. godine iznosio 54,3%, urbanizacija Hrvatske je, na svjetskoj razini, zakoračila u viši stupanj urbanizacije. U europskim okvirima Hrvatska spada, međutim, u grupu zemalja s najnižim stupnjem urbanizacije. Porast gradskog stanovništva u razdoblju 1981–1991. iznosio je 11%. Istodobno porast ukupnog stanovništva Hrvatske iznosio je samo 3,5%. S obzirom na takve razlike u stopi porasta gradskog i ukupnog stanovništva može se zaključiti da se urbanizacija Hrvatske nalazi u zreloj fazi urbane tranzicije.

U stupnju kao i dinamici urbanizacije u Hrvatskoj postoje znatne regionalne razlike. Najviši stupanj urbanizacije kao i porast gradskog stanovništva imaju primorske regije, pri čemu treba istaknuti splitsku regiju.

Urbanizaciju Hrvatske treba promatrati u svjetlu polariziranog razvoja, pri čemu su gradovi centri polarizacija. Migracije stanovništva selo–grad te porast stanovništva gradskih, a depopulacija seoskih naselja, vidljivi su efekti te polarizacije. Dok svi gradovi Hrvatske bilježe porast stanovništva različitog intenziteta, dotle seoska naselja gube stanovništvo. Poseban pečat polarizaciji dala je komunalna organizacija i sistem odlučivanja koji je favorizirao razvoj općinskih središta.

Valja napomenuti da je analiza urbanizacije Hrvatske obuhvatila razdoblje 1981–1991. godine. Dakle, u obzir nisu uzete posljedice najnovijeg rata. Vjerujemo da će ovaj rat privremeno poremetiti tok urbanizacije naše zemlje te da će se on nakon obnove nastaviti. Pritom, međutim, mora se uzeti u obzir činjenica da će se u novim političkim okolnostima izvršiti određene promjene u urbanom sistemu Hrvatske. Hrvatska je postala samostalna država s jedinstvenim i neovisnim urbanim sistemom. Neki gradovi sada postaju granični, što im može donijeti prednosti i nedostatke. Pored toga, najavljene promjene političko-teritorijalne organizacije također će poticati promjene u urbanom sistemu. To je, međutim, tema za posebnu raspravu.

POZIVNE BILJEŠKE

¹ Ovaj rad napisan je u okviru znanstvenog projekta Urbanizacija Hrvatske (1–10–026) koji financira Ministarstvo znanosti, tehnologije i informatike RH.

² Nomotetički princip (složenica prema grčkim riječima = postavljati zakonitosti) sastoji se u tome da se utvrde zakonitosti pojedinih pojava te da se one verificiraju na primjerima. Uz taj se princip u geografiji primjenjuje i idiografski princip. Taj potonji je deskriptivan i primjenjuje se uglavnom u regionalnoj geografiji. Nomotetički princip upotrebljava se u općoj geografiji, a značenje mu je poraslo u zadnjih tridesetak godina s razvojem tzv. »nove geografije« (»Hott-Jensen, 1980).

³ Najveći broj gradova 1981. godine imale su sljedeće općine: Makarska (12), Brač (9), Korčula (8), Opatija (7) itd.

⁴ Godine 1991. najveći broj gradova smanjen je u dvije općine: Brač (6) i Korčula (4).

⁵ U tom smislu učinjene su najveće promjene u nekoliko aglomeracija. Zagrebačka aglomeracija proširena je u četiri prigradske općine: Sesvete, Velika Gorica, Samobor i Zaprešić. Zagreb u užem smislu proširen je na nekoliko naselja na jugu.

Splitska aglomeracija podijeljena je na tri općine: Split, Solin i Kaštela. U okviru njih izvršene su teritorijalne korekcije. I kod drugih gradova izvršene su teritorijalne korekcije. Takav je slučaj s Osijekom, Varaždinom, Sesvetama, Makarskom, Pagom, Viroviticom, Vukovarom, Zadrom i drugim (Popis stanovništva 1991, Dokumentacija 881).

⁶ Urbanizacija se može stupnjevati na više načina. Najprimjerenija nam se čini podjela na četiri stupnja: niži (< 25%), umjereni (26-50%), viši (51-75%) i visoki (> 75% gradskog stanovništva) stupanj urbanizacije.

⁷ Viši udjel gradskog stanovništva imale su: Mađarska (62,2%), Rumunjska (55,2%), Poljska (62%), Austrija (58,6%), Češka i Slovačka (69,4%) itd. (UN: Estimates and Projections of Urban, Rural and City Populations, 1950-2025; NY, 1982).

⁸ Makroregije odgovaraju nodalnim regijama četiriju vodećih gradova Hrvatske. Osječkoj makroregiji prostorno odgovara prijašnja Zajednica općina Osijek, zagrebačkoj Zajednica općina Bjelovar, Varaždin, Karlovac, Sisak, Zagreb te Gradska zajednica općina Zagreba. Riječkoj regiji odgovaraju zajednice općina Gospić i Rijeka, a splitskoj regiji istoimena zajednica općina.

⁹ U ovom slučaju Zagreb je uzet u užem smislu, dakle, bez pridruženih općina Sesveta, Velike Gorice, Samobora, Zaprešića i dijela općine Novi Zagreb.

¹⁰ Urbanizacija svake zemlje može se analizirati evolutivno kroz nekoliko stadija. Svaki stadij ima svoje specifičnosti s određenim efektima urbanizacije. U agrarnim društvima porast gradskog stanovništva je malen, a stupanj urbanizacije nizak. Industrijalizacija je pokretač specifičnog oblika urbanizacije. Ona uvjetuje preseljavanja selo-grad, brzi porast gradskog stanovništva te polarizirani ekonomski razvoj. U postindustrijskom razvoju tercijarne djelatnosti potiču drugačije oblike urbanizacije u kojoj dominira suburbanizacija.

¹¹ Model demografske tranzicije, nastao empirijskim saznanjem, pokazuje, kako nam je poznato, demografski razvoj industrijskog društva. S pomoću tri međuzavisne varijable (stope poroda, pomora i prirodnog priraštaja) tranzicijsko ili prijelazno razdoblje demografskog razvoja karakteristično je za industrijsko društvo. Za razliku od predindustrijskog razdoblja koje karakteriziraju visoke stope poroda i pomora, dakle niski i neracionalni prirodni priraštaj stanovništva, u tranzicijskoj fazi odnosi se mijenjaju.

Stope poroda su visoke, a stope pomora padaju, čija posljedica je visok prirodni priraštaj. Međutim, postindustrijsko društvo karakterizira posttranzicijski demografski razvoj s niskim stopama poroda, pomora i prirodnog priraštaja.

¹² Kod izračunavanja porasta stanovništva gradova izvršena je korekcija površine gradova na razini 1991. godine.

LITERATURA

- Berry, J. L. B. (1973): *The Human Consequences of Urbanisation*; Macmillan.
- Friganović, M., (1981): Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske (1948-1981); Radovi GO, 15-16.
- Friganović, M., (1984): Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj; Radovi GO, 19.
- Friedmann, J. Wulff, R., (1975): *The Urban Transition*; Arnold.
- Holf-Jensen, A., (1980): *Geography. Its History and Concepts*; Harper and Row.
- Johnston, R. J., (1980): *City and Society*; Penguin.
- Nejašmić, I., (1991): Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi; Globus.
- Pötzh, R., (1972): *Stadtentwicklungsplanung und Flächennutzungsmodelle für Entwicklungsländer*; Duncker und Humblot.
- Stewig, R., (1983): *Die Stadt in Industrie-und Entwicklungsländern*; UTB, Schöningh.
- UN, (1982): *Estimates and Projections of Urban, Rural and City Population, 1950-2025: The 1980 Assessment*, NY.
- Sić, M., (1976): Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u Hrvatskoj zadnjih stotinu godina (1880-1971) u: *Centralna naselja i gradovi SRH, »Skolska knjiga«* Zagreb.
- Vresk, M., (1983): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine; Radovi GO, 17-18.
- Vresk, M., (1984): *Metropolitanska regija Zagreba 1981. godine*; Radovi GO, 19.
- Zuljić, S., (1976): *Rast gradskog stanovništva i proces urbanizacije u SR Hrvatskoj*; u: *Centralna naselja i gradovi SRH, Skolska knjiga, Zagreb*.

SUMMARY

Urbanization of Croatia 1981-1991

by
Milan Vresk

By using a proportion of the town population in this work the author analyses the degree and dynamism of urbanization in Croatia. He established that in 1991, 54.3% of the population lived in urban settlements. Consequently Croatia belongs to a group of less urbanized European countries. The author explains this by the delayed industrialization and the position in the Croatian urban system in the previous political-territorial systems (Austro-Hungary, Yugoslavia).

According to the degree of urbanization there are three regional differences. This is visible at the level of the communes (Fig. 1) and macro-regions. The highest degree of urbanization is displayed by the coastal and island communes in Croatia.

In the period 1981-1991, the town population increased by 11%, while the total population increased by only 3.5%. This means that the growth of the town inhabitants, in conditions of a low natural growth rate, is conditioned by migrations from the village into the city. This can be substantiated by the fact that populations in all towns have increased. In the majority of cases more than 10%, and at the same time 86% of all settlements in Croatia have experienced a decrease in the number of inhabitants (Fig. 2). The highest growth rates are found in coastal towns, due to the development of tourism and other activities which stimulate migration of inhabitants from the hinterland and islands. High rates of growth are also found in the satellite towns of larger agglomerations (Fig. 2).

The urbanization of Croatia is analysed in the light of polarized growth. Its specificity in Croatia is connected to the previous systems of communal organization and decisionmaking policies. Communal centres were favoured for development and consequently they became the centres of polarization. Therefore commune centres had a fast growth, while other settlements were slower with a tendency to depopulation. This is the same in the communes of Drniš (Fig. 3) and Buje (Fig. 4).

During 1991/92, the war being waged by the Serbs against the Croats, interrupted the urbanizational processes. A large number of towns have been destroyed and inhabitants dislocated. The author is of the opinion that after the war and reconstruction of towns a more acceptable form of urbanization, with a lower migrational rate into towns, will follow. With the independence of Croatia certain changes in the urban system will occur. A large number of towns will be situated on the borders, the consequence of which may develop either in a positive or negative direction. The changes in the urban system will furthermore be affected by the new political-territorial organization, which will substitute the present-day system of communes.

Primljeno: 7. srpnja 1992.

Received: July 7, 1992.